

Naoorlogse vergelding Verpauperen, emigreren of... annexeren

Na de bevrijding circuleerden er wilde plannen om een deel van Duitsland bij Nederland te voegen. Uiteindelijk diende de regering een betrekkelijk bescheiden wens tot territoriale uitbreiding in. De geallieerden waren wijs genoeg de Nederlandse aanspraken vrijwel niet te honoreren.

Moest Nederland een deel van het verslagen Duitsland annexeren? In de laatste maanden van de oorlog en in de eerste jaren daarna werd hierover volop gedebatteerd. Geografen deden daaraan graag mee. Zo bracht het Utrechtse tijdschrift *Sociaal Geografische Mededeelingen* daarover in 1946 een themanummer uit. In haar bibliografie *De annexatiekwestie* (1969) telde Irma Gaal over dit onderwerp ruim zestig boeken en boekjes uit de jaren 1943-1949. Daarnaast waren er talrijke artikelen in tijdschriften en kranten. Het hoogtepunt bereikte de publicatiegolf in de zomer van 1945. Dit was in hoge mate ingegeven door de regeringsverklaring die minister-president Schermerhorn op 27 juni via de radio voorlas. Het kersverse kabinet constateerde dat annexatie een zaak was 'die gedragen of verworpen moet worden door het zedelijk besef en het zakelijk inzicht van ons volk' en dat 'de regering er prijs op stelt te bevorderen, dat door een openbare discussie de publieke mening zich hierover in bezonkenheid vormen kan'.

De regering zelf was verdeeld over de zaak. Minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens had zich al in juni 1944 – als minister van de naar Londen uitgeweken Nederlandse rege-

ring – een voorstander getoond in het tijdschrift *Foreign Affairs*. Zijn artikel leidde in het bezette Nederland dankzij illegale verzetsbladen en uitzendingen van *Radio Oranje* tot een eerste discussie. Zo gaf *Vrij Nederland* in augustus 1944 de brochure *Naar een groter Nederland?* uit, waarin 'X' en 'Y', twee anonieme auteurs, het annexatievraagstuk van alle kanten belichtten. Twee maanden later bood Van Kleffens de geallieerden een nota aan waarin hij de Nederlandse verlangens kenbaar maakte. In het eerste naoorlogse kabinet klonken echter ook tegengeluiden. Vooral Drees, minister van Sociale Zaken en later premier, was tegen. Het Nederlandse volk was al even verdeeld.

Het meest verbreide argument voor annexatie was schadevergoeding. De door de Duitsers aangerichte schade tijdens de

bezetting werd vrij algemeen op ten minste 25 miljard gulden geraamd. Annexatie zou de bestaansmogelijkheden voor het Nederlandse volk verruimen. In die tijd leken de kansen op welvaart nog sterk bepaald door de omvang en kwaliteit van het territorium. Het hoge bevolkingsoverschot zou Nederland, zo was de vrees, spoedig op de rand van overbevolking brengen. Wie niet wilde verpauperen, emigreren of vegeteren, moest annexeren, zo vatte journalist Piet Bakker de gevoelens van de voorstanders in een pamflet samen.

Economisch geograaf George Zeegers, als hoofd onderzoek werkzaam bij de Rijksdienst voor het Nationale Plan, stelde voor om langs de oostgrens direct 13 duizend km² te annexeren en de 1,7 miljoen Duitsers die daar woonden uit te wijzen. Vervolgens moest Nederland een mandaatgebied van 18 duizend km² krijgen, waarvan de grens periodiek, bijvoorbeeld om de tien jaar, oostwaarts schoof. Zo zou de hoeveelheid cultuurgrond voor de Nederlandse boeren gelijke tred houden met de behoefte. Hij kreeg bijval van anderen. De Wageningse ingenieur en rijkslandbouwconsulent A. Vedder becijferde dat er in Nederland een agrarische overbevolking bestond van honderdduizend boeren. Rekening houdend met een voortgezette bevolkingsgroei zou er 25 duizend km² cultuurgrond nodig zijn om hen onder te brengen. Inclusief wegen, steden enzovoorts kwam dat neer op 35 duizend km² Duits grondgebied. Vedder rondde dat af op 40 duizend km² – toevallig precies de oppervlakte van het gebied tussen de oude Nederlands-Duitse grens, de Rijn, Roer en Wezer (figuur 1). Met het oog op toekomstige vestigingsmogelijkheden suggere-

Annexatie zou de bestaansmogelijkheden voor het Nederlandse volk verruimen

ANP-bericht 1 augustus 1963: 'Om kwart over twaalf hedennacht hebben Duitse politiemannen de post Elten overgenomen van hun Nederlandse collega's. Natuurlijk werd van Duitse zijde een sigaartje aangeboden.'

reerde Vedder nog de Lüneburger Heide en het moerassengebied ten noorden van Bremen mee te nemen. In totaal kwam dat uit op 50 duizend km² grond, een uitbreiding van Nederland met ongeveer 150%. Met de meeste autoriteit sprak Frits Bakker Schut, directeur van de Rijksdienst voor het Nationale Plan en sleutelfiguur in verscheidene pro-annexatie-organisaties. Hij presenteerde twee voorstellen: een uitbreiding van 23 duizend km² (waar vóór de oorlog 3,1 miljoen Duitsers woonden) en van 25 duizend km², inclusief een grote stad als Keulen (4,7 miljoen Duitsers).

Behalve over de omvang van het in te lijven gebied verschilden de voorstanders ook van mening over wat er met de Duitse bevolking in de annexaties moest gebeuren. Bakker Schut vond dat de gebieden resoluut moesten worden 'schoongeveegd'. Al te veel problemen moest dat toch niet opleveren, want de oorlog had een fors deel van de bevolking 'opgerold'. Te annexeren steden als

Door annexatie zou het aandeel katholieken oplopen van 36 naar 40%

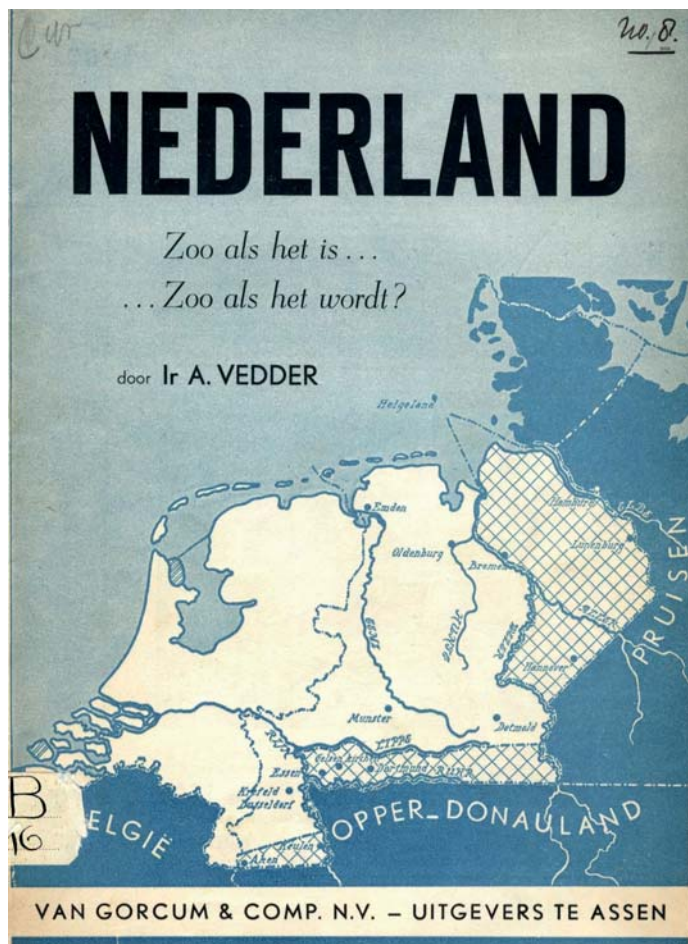
Aken en Keulen hadden door de vele lucht-aanvallen maar weinig inwoners meer over. Jonkheer en jurist C.M.O. van Nispen tot Sevenaer koos niet voor 'lege oplevering' maar voor 'grondige zuivering'. Alleen wie er al lang woonde en bereid was zich aan te passen aan de Nederlandse cultuur, mocht blijven. Die aanpassing zou overigens in gebieden dicht bij Nederland niet zo veel problemen hoeven op te leveren. Volgens sociaal geograaf Henk Keuning (die in 1949 hoogleraar werd in Groningen) waren de grensgebieden door talrijke relaties nauw

verbonden en was de Nederlandse invloed in de Duitse delen steeds zeer groot geweest. Hij betoogde dat de overeenkomstige landschappen en levensstijlen van de bevolking aan weerszijden van de grens het welslagen van de annexatie vergemakkelijkten.

Romp-Duitsland

De uitingen pro-annexatie riepen veel weerstand op. Op wraak valt geen toekomst te bouwen en zij roept slechts verbittering op, zo betoogde de historicus Theo Locher. De christenen onder de tegenstanders citeerden graag de Bijbel ('wat gij niet wilt dat u geschiedt...'), terwijl liberalen als Cornelis Berkhouwer het bestaan van een collectieve schuld ontkenden en dus een collectieve straf zoals annexatie afwezen. De Utrechtse publicist W.J. van Nieuwenhuysen vreesde dat uitbreiding vooral zou betekenen dat Nederland er een hoop rooms-katholieke Duitsers bij kreeg. Dat zou de gevoelige verhouding tussen protestants en katholiek verstoren; het katholieke aandeel liep dan op van 36 naar 40%. En als de Duitsers zouden worden gedeporteerd naar een vollopend 'Romp-Duitsland', kregen ze geen kansen een nieuw bestaan op te bouwen. Dat was vragen om een communistische revolutie. Van Nieuwenhuysen wilde het annexatievraagstuk vooral in een groot geopolitiek verband bezien, als 'een onderdeel van de herordening van de ruimte van het Europese vasteland en de positie die de overwinnende grootmachten daarbij aan de Noordzeedelta toedenken'. Zijn voorstel was het Duitse cultuurgebied op te splitsen in vijf eenheden, 'levenskrachtig, innerlijk homogeen en met een eigen nationaal stempel': Hanzeland, Pruisen, Groot-Saksen, Groot-Beieren (inclusief Oostenrijk) en de Noordzeedelta, waar Nederland de touwtjes in handen zou krijgen (figuur 2 op pag.8).

Van Nieuwenhuysen kreeg een medestander in annexatieprotagonist Keuning, die betoogde dat de Duitse eenheid 'kunstmatig en zeer problematisch' was en vooral 'gedicteerd door het Pruisische imperialisme'. Keuning bepleitte een splitsing van Duitsland: 'De huidige Duitse eenheid is nu eenmaal in wezen een Pruisische eenheid en daarom van nature agressief. Derhalve moet het oude Pruisen voor goed machteloos worden gemaakt en de zogenaamde Duitse eenheid, die door Pruisen aan de Duitse landen werd op-

Figuur 1
Een enthousiast voorstander van annexatie was Vedder. De rivieren de Wezer en de Lippe zouden de nieuwe grenzen worden, maar misschien moest ook het gebied tussen Bremen en Hamburg maar bij Nederland komen (arcering). Bij uitbreiding van Denemarken naar het zuiden (de voorgestelde grens staat al aangegeven) zou Duitsland geen Noordzeekust meer overhouden. En dat was precies de bedoeling van Vedder, want 'zachte heelmeeesters maken stinkende wonden'.

perking van Duitsland na de Eerste Wereldoorlog. Voor excessieve claims hadden ze geen sympathie. Uiteindelijk ondertekenden de geallieerden op 22 maart 1949 – de Koude Oorlog was toen al in volle gang – een protocol over de westgrens van Duitsland. Nederland kreeg er bijna 70 km² grondgebied bij, hoofdzakelijk Elten en Tudderen, bewoond door tienduizend Duitsers. ‘Een flinke plattelandsgemeente’, merkte een voorstander van annexatie ontuchtend op. Het was de minimale uitkomst van een debat dat ooit begon met 50 duizend km² en 8 miljoen bewoners die heropgevoed of uitgewezen moesten worden.

Zelfs deze uitkomst bleek niet duurzaam: in een steeds meer samenwerkend Europa waren de annexaties eerder een last voor de Duits-Nederlandse betrekkingen dan een lust. In 1963 werden de beide grensinhammen, die als drostambten werden bestuurd, teruggegeven. In ruil betaalde Duitsland 280 miljoen mark schadevergoeding, een bedrag dat ‘na langdurig loven en bieden’ was overeengekomen. •

Het idee Duitsland op te splitsen was een tijdlang populair. Oostenrijk moest volgens Van Nieuwenhuysen met Zuid-Duitsland samengevoegd worden tot een Groot-Beieren. Een Oostenrijkse soldaat had hem eens gezegd: ‘De verdornde Pruis haten wij als Oostenrijker allemaal, maar de Beier is een fidele kameraad’. Nederland kreeg de leiding in de Noordzeedelta toegedicht.

Rechts: Poster van het Comité voor Gebiedsuitbreiding.

gedrongen, weer worden opgelost’. Beieren, het Rijnland, Hannover en Pruisen moesten weer zelfstandige landen worden. En volgens Keuning waren ‘er in het uiterste westen van Noord-Duitsland velen die een aansluiting met de Nederlanden met vreugde zouden begroeten’.

Pleitbezorgers van annexatie gebruikten argumenten die op zijn minst verwant waren aan de *Blut und Boden*-obsessies van de nazi’s. De terminologie van de *Geopolitik* klinkt door in het betoog van Victor Los van Aarlanderveen, ex-burgemeester en diplomaat, als hij constateert dat grenzen weliswaar continuïteit moeten hebben, maar dat ze niet voor eeuwig zijn. ‘Elke grens moet per slot van rekening het levend organisme van een volk omsluiten en beschermen, niet omknellen en verstikken. Begint dit laatste zich door de natuurlijke gezonde groei van een volk voor te doen dan behoren de middelen voorhanden te zijn om de bestaande grenzen aan te passen aan de nieuw gegroeide toestand.’

Ondanks de gelijkenis met Duitse *Lebensraum*-ideeën hadden de voorstanders van annexatie aanvankelijk de meeste steun, al was hun voorsprong bescheiden. Aanhangers vonden zij vooral in katholieke kring en bij rechtse politieke partijen. Socialisten en

communisten hielden hun reserves of waren ronduit tegen. Om de impasse te doorbreken, benoemde de regering in september 1945 een staatscommissie die een advies moest uitbrengen. Dat kwam in mei 1946. Volgens de commissie moesten 700 duizend Duitsers hun woonplaats verlaten ten behoeve van Nederlandse nieuwkomers. Ons land zou 5000 km² grondgebied rijker worden. Twee maanden later verdween het kabinet-Schermerhorn van het toneel en de opvolger, het kabinet-Beel, matigde de Nederlandse aanspraken. Het ging nu om het rechtstrekken van de grens. Dat zou 1750 km², bewoond door 119 duizend Duitsers, opleveren. In november 1946 werden deze territoriale wensen aan de geallieerden overhandigd.

De geallieerden waren wijzer dan de Nederlanders. Zij hadden geleerd van de rampzalige gevolgen van de territoriale in-

De argumenten pro annexatie raakten aan de *Blut und Boden*-obsessies van de nazi’s

Bronnen

- Bakker, P. 1945. *Pauperiseeren, emigreeren, vegeteeren of annexeeren*. Elsevier, Amsterdam.
- Bakker Schut, F. 1945. *Uitbreiding Nederlands grondgebied gewenscht?* Elsevier, Amsterdam.
- Berkhouwer, C. 1945. *Annexatie? Neen!* West-Friesland, Hoorn.
- Gaal, I.M. 1969. *De annexatiekwestie*. Bibliotheek en Documentatieschool, Amsterdam.
- Keuning, H.J. 1945. *Nederlandsch-Duitsche grenslanden: een geografische belichting van het annexatieprobleem*. Elsevier, Amsterdam.
- Keuning, H.J. 1947. *De mythe der Duitse eenheid*. E.J. Brill, Leiden.
- Locher, Th.J.G. 1945. *Nederland en het komende Duitsland: een pleidooi tegen annexatie*. Meulenhoff, Amsterdam.
- Los van Aarlanderveen, V.R. 1945. *Het nieuwe ideaal*. Het Spectrum, Utrecht.
- Nispel tot Sevenaer, C.M.O. van, 1945. *Geen inpalming, wel inlijving van Duitsch gebied?* Thieme, Zutphen.
- Nieuwenhuizen, W.L. van 1945. *De Noordzee-delta. Een studie over het annexatie-vraagstuk*. W. van Hoeve, Deventer.
- Vedder, A. 1945. *Nederland: zoo als het is... Zoo als het wordt?* Van Gorcum, Assen.
- Zeegers, G.H.L. 1945. *Een ernstige beslissing*. Het Verguld Blaizoen, Amsterdam.

Ruimtelijke ordening: *Lebensraum* voor Nederland

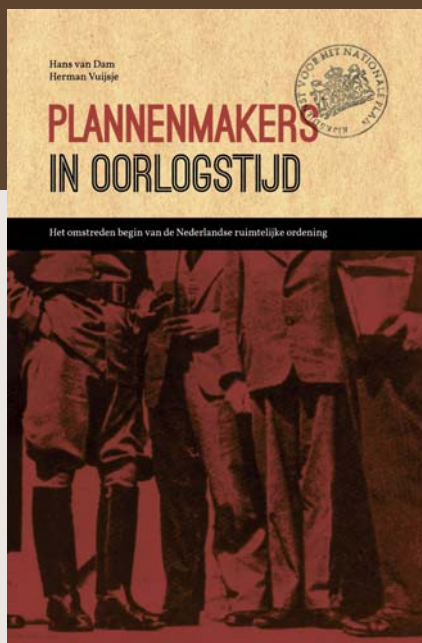
Dam, H. van & H. Vuijsje. *Plannenmakers in oorlogstijd. Het omstreden begin van de Nederlandse ruimtelijke ordening*. Ministerie van Infrastructuur en Milieu, 64 p.

Planologie op het niveau van het land als geheel begon in Nederland in mei 1941. Toen werd de Rijksdienst voor het Nationale Plan (RNP) ingesteld. Heel lang had men het bij de dienst en zijn opvolgers liever niet over dat begin en over de eerste jaren erna. Dat is nu veranderd. Het ministerie van VROM gaf opdracht die geschiedenis alsnog te schrijven. Het mooi uitgegeven en geïllustreerde *Plannenmakers in oorlogstijd* is het eerste resultaat. Het verscheen onder het nieuwe gesternte van het ministerie van Infrastructuur en Milieu en is geschreven door een oud-medewerker (Hans van Dam) en een auteur/journalist die goed thuis is in de ruimtelijke ordening (Herman Vuijsje).

Gewetensvraag

De lange verheimelijking van het verleden heeft natuurlijk te maken met de gewetensvraag: zijn er met het instellen van de RNP onder Duits gezag en in het functioneren onder de bezetting vuile handen gemaakt? Werpt de vroege historie geen smet op het blazen van de later zo glorieuze beroepspraktijk?

Deze publicatie geeft het begin van een antwoord. Ze onthult geen grote schandalen, maar is wel ontvullend en meerledig. De instelling van de RNP volgde eigenlijk de vooroorlogse adviezen van een Nederlandse staatscommissie, al werd de dienst in de autoritaire vorm gegoten die bij de nieuwe bestuurspraktijk paste. De Nederlandse en Duitse inzichten over de ruimtelijke inrichting en sturingsmechanismen ontlieden elkaar niet veel. Onderdeel van de gezamenlijke inzichten was de nadruk op een studieuzen en daarmee langdurige voorbereiding van het ontwerpplan. De voorbereidingen duur-

den gelukkig langer dan de bezetting, zodat de dienst zich niet ernstig in de vingers kon snijden. Bij Rijkswaterstaat, die voor de bezetter nuttige kennis en materiaal in huis had, was dat wel anders.

De kleine RNP had geen joodse medeburgers in dienst. Die waren, toen men personeel ging werven, al uit het economische leven verwijderd. De dienst ontsnapte door de late oprichting aan dit gewetensprobleem. Daarbij – maar dat gold voor alle overheidsdiensten – was de bezetter er in beginsel op uit Nederland geleidelijk in te palmen en niet abrupt zijn macht te tonen. Bovendien had de RNP het getroffen met zijn directe Duitse partner. Hermann Roloff was een nazi die hield van het vak en die de Nederlandse deskundigheid waardeerde.

Raumordnung

Niettemin blijven er pijnlijke punten. Nog het minst, maar symbolisch onprettig, is de gedachte dat het begrip 'ruimtelijke ordening' waarschijnlijk door Duitse hand in het instellingsbesluit is beland en daarna in de Nederlandse praktijk wijd verbreid is. Echt pijnlijk is de geschiedenis rond de spoorafkapping naar Westerbork zodat de joden van daaruit direct konden worden afgevoerd. Het bestaande gemeentelijke plan van Beilen werd voor de spooraanleg terzijde geschoven. De burgemeester, die klaagde over de nadelen voor de landbouwgrond en de aantasting van het getroffen natuurschoon, werd door de directeur van de RNP gerustgesteld. De Duitsers verzekerden dat het om een tijdelijke voorziening ging.

De planologie van Nederland begon onder de Duitsers in mei 1941

Interessant is de macrodiagnose die aan het ontwikkelen nationale plan ten grondslag lag. De RNP was ervan overtuigd dat de groeiende Nederlandse bevolking te kampen zou krijgen met een steeds nijpender tekort aan grondgebied. Bovendien was die bevolking veel te ongelijk over het land gespreid. Daar moest wat aan gedaan worden. Die overtuigingen hielden tot ver na de oorlog stand. Ze waren ook al veel ouder en vormden een drijfveer voor de Zuiderzee-inpolde-ring. De analyse van Nederlandse planners was niet wezenlijk anders dan die van de Duitse collega's. Ook de *Raumordnung* veronderstelde een tekort aan *Lebensraum*. Alleen gingen de Duitsers een stap verder: ruimtenood legitimeerde oorlog.

De Nederlandse rijksplanologen hadden tegen het eind van de oorlog veel minder scrupules om de eigen ruimtenood te lenigen door annexatie. Binnen de RNP ontstond een warme interesse om een deel van Duitsland in te lijven. Die uitte zich (overigens zonder uitputtende *surveys* en andere wetenschappelijke voorbereiding) in een serie min of meer vergaande plankaarten die stroken Duits grondgebied voor Nederland claimden. Deze interesse was ook te vinden bij andere rijksdiensten, zoals het Centraal Bureau voor de Statistiek. De Nederlandse annexatieplannen bleven gelukkig papier, van tafel geveegd door hogere machten (zie pag. 6). Maar zij tonen een griezelige gelijkheid met het Generalplan Ost, dat Berlijnse planners (waaronder Walter Christaller) in de oorlog had beziggehouden. Ook met de Nederlandse planners was daarover van gedachten gewisseld. Het ging om de herinrichting van de door Duitsland veroverde gebieden in Oost-Europa. Herovering door de Russen voorkwam de realisatie van het plan – al was de eerste stap, de verdrijving en vernietiging van niet gewenste bevolkingsgroepen, wel gezet.

Plannenmakers is zolang de voorraad strekt kosteloos verkrijgbaar via ria.klijndijk@minienm.nl. Hans van Dam werkt aan een dissertatie over dit onderwerp. Zolang die niet verschenen is, kunnen geïnteresseerden terecht in *Rule and Order. Dutch Planning Doctrine in the Twentieth Century* van A. Faludi en A. van der Valk (Kluwer 1994, p. 68-80), *Ruimte voor een nieuwe tijd* van Koos Bosma (NAi 1993, p. 291-325), en in een bijdrage van Faludi aan een bundel over ruimtelijke planning in nazi-Duitsland: *Vom Dritten Reich zur Bundesrepublik* (2009, besproken in *Geografie*, januari 2010).